

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

www.philosophical-research.org

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Α. ΠΙΕΡΡΗΣ

Περίοδος 2018-2019

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ ΠΑΤΡΩΝ

ΛΒ' ΚΥΚΛΟΣ

Συνάντηση 9η

Πέμπτη, 24 Ιανουαρίου

ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Κύκλος Γ'

Συνάντηση 6^η

Παρασκευή, 25 Ιανουαρίου

ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

V

I

Είναι, Χρόνος και Κάλλος Το «Τέλος» της Ιστορίας

Μέρος II

Η Ορίζουσα και ο Χρόνος στην Πρωτοϊστορία:

*Από τις Απαρχές του Ανθρώπου στην
Κατάρρευση του Μεταλλικού Συστήματος*

Από τα αρρενικά αινίγματα του πυρός προβαίνουμε στα θήλεια μυστήρια της γεωργίας. Από την παλαιολιθική εποχή στην νεολιθική. Μετά τον Προμηθέα η Δήμητρα και η Κόρη και ο πρωθήβης Τριπτόλεμος και τα Ελευσίνια – η έλευση, από πού, πού και για πού;

Ο θεματικός τίτλος της δεύτερης συνάντησής μας αυτού του δεύτερου μέρους εφηρμοσμένης φιλοσοφίας της ιστορίας (για να μιλήσω κατ'ειρωνεία νεωτερικά) δηλώνει το νόημα της αναζήτησής μας:

Η Νεολιθική Επανάσταση στην Γόνιμη Ημισέληνο

(~ 9000 π.Χ.):

Γεωργία – Εργασία – Χωριό – Θεσμοί – Σωτηρία

***

Η ομιλία θα γίνει την Πέμπτη 24 Ιανουαρίου, 8.30 το βράδυ, στην Αίθουσα Διαλέξεων του Μεγάλου Λόγου και Τέχνης (2^{ος} όροφος, Πλατεία Γεωργίου Α').

Η είσοδος είναι ελεύθερη.

Μετά την ομιλία θα υπάρξει χρόνος για συζήτηση.

***

II

ΑΠΟΛΛΩΝ ΚΕΚΑΛΥΜΜΕΝΟΣ

Η Μακρά Αγωνία της Ελληνιστικής Εποχής

*Η παρακμή της Σπάρτης
και το Φθινόπωρο του Κλασσικού Ελληνισμού
(4^{ος} – 1^{ος} αιώνας π. Χ.)*

Β' Μέρος

Ο 4^{ος} Αιώνας π.Χ. και η Παρακαταθήκη του

Στις συναντήσεις μας του δεύτερου μέρους του φετινού Κύκλου διαπραγματεύομαι τον δύσκολο 4^ο αιώνα π.Χ., μια φάση μεταβολής από την ακμή στην παρακμή, από το θέρος στο φθινόπωρο του Ελληνισμού.

Υπάρχει μια σημαίνουσα διαφορά φάσης στις εξελίξεις του γενικού Ελληνισμού ως προς ανάλογες της Σπάρτης, μια αποκαλυπτική καθυστέρηση στα ομόλογα φαινόμενα. Η Σπάρτη είναι καταδικασμένη να ηγείται ακόμη και στην παρακμή της.

Κάτι ιδιαίτερα σημαντικό συμβαίνει εν προκειμένω. Κάτι που ανάγεται στην ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα της Σπάρτης. Αυτό εγχειρούμε να ξεδιαλύνουμε και στην φετινή μας αφιέρωση.

Η Σπάρτη έχει αρχίσει να μπαίνει στην φάση της παρακμής από τα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. (Δείτε και την ακολουθούσα μελέτη για την ανάλυση μιας όψης εκείνης της Τροπής). Αλλά το σφρίγος του κάλλους είναι τέτοιο και τόσο που μέσα στο πάγωμα του αυτοεγκλωβισμού της λάμπει επί μακρόν απαστράπτων ο αγλαός πρωθήβης της αιώνιας τέλει νεότητας. **Ως ότου έρχεται η νύκτα: η Σπάρτη συντρίβεται όχι μόνο στρατιωτικά στην μάχη των Λεύκτρων. Ο Απόλλων κρύβεται. Ένα δυο χρόνια πριν πυρπολείται ο Πυθικός ναός και γρήγορα μετά οι Δελφοί γίνονται όργανο πολιτικών επιδιώξεων και υποχείριοι της στρατηγικής της Μακεδονικής Δυναστείας.**

Το μήνυμα της αιωνιότητας στα λερωμένα χέρια του χρόνου, και μάλιστα του χρόνου της παρακμής!

Το φθινόπωρο του Ελληνισμού ακολουθεί με καθυστέρηση την παρακμή της Σπάρτης. Ο 4^{ος} αιώνας λογίζεται ακόμη ως εποχή του κλασσικού, έστω του ύστερου, και δεύτερου, όμως κλασσικού.

Θα ξετυλίξουμε αυτόν τον κόμπο.

Ο τίτλος του θέματός μου στην δεύτερη από τις τέσσερις ομιλίες τις αφιερωμένες στον 4^ο αιώνα είναι:

Σπαρτιατική Απουσία

Η Σπάρτη Κλείνεται στον Εαυτό της:

Από την Μάχη των Λεύκτρων

Μέχρι την Περίοδο του Ανανεωτικού Αγώνα

(371 – 244 π.Χ.)

***

Η συνάντηση μας και ομιλία μου θα πραγματοποιηθεί την Παρασκευή 25 Ιανουαρίου, 8.30 το βράδυ, στην φιλόξενη Αίθουσα του Εμπορικού Συλλόγου Σπάρτης, Γκορτσολόγλου 97.

Η είσοδος είναι ελεύθερη.

Μετά την ομιλία θα υπάρξει χρόνος για συζήτηση.

***

ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

V

Η Αλλαγή Φοράς στα Χθόνια Λακωνικά Ανάγλυφα και η Τροπή της Σπάρτης κατά τα Μέσα του 6^{ου} π.Χ. Αιώνα (Ομάδα Β)

Το ανάγλυφο στο Βερολίνο από τα Χρύσαφα (No. 16) και το ομοιότυπο στην Σπάρτη (No. 3) συνιστούν τον πρώτο τύπο (Α) των Λακωνικών Αναγλύφων, όπως ανέλυσα στις προηγούμενες μελέτες της σειράς.

Περί τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζεται ένας άλλος τύπος (Β), μαρτυρούμενος για πρώτη φορά στο ανάγλυφο 6161 του Μουσείου.

B1/ Το ανάγλυφο είναι θραυσμένο, εκτός της βάσης του. Διατηρείται ο θρόνος με το καθήμενο ζεύγος τώρα τοποθετημένο στα δεξιά του αναγλύφου κοιτάζοντας προς τα αριστερά. Ο άνδρας διατηρείται από τα πόδια μέχρι το στήθος, υποφαίνεται η γυνή δεξιά του, ενώ μπροστά τους το ανάγλυφο σώζεται μέχρι τα πόδια του άνδρα, κόβεται δε το δεξιό απλωμένο χέρι του λίγο πιο κάτω από τον αγκώνα.

Τον θρόνο στηρίζει εμπρός γρύπας, του οποίου οι πτέρυγες φθάνουν μέχρι το σημείο και ενώνονται προς την κατάληξη άνω του οπίσθιου ολόκληρου λεοντόποδος (με φορά προς το εμπρόσθιο μέρος). Έχει αποθραυσθεί η άνω κορυφή του ερεισίνωτου, αλλά από τα αμέσως επόμενα ανάγλυφα του τύπου τούτου προκύπτει ότι επερατούτο στο άνθινο σύμβολο. Το ιμάτιο πέφτει σαν θύλαξ στο αριστερό χέρι περί τον αγκώνα, το οποίο κρατεί ρόδι. Ελαφρά διαγώνια ως προς την κατάκορυφο ρέουν οι πτυχώσεις του ιματίου στον κορμό του ανδρός. Έχει αποκοπεί το δεξιό του χέρι, αλλά κρατούσε ασφαλώς τον Διονυσιακό κάνθαρο του Άδη, ενώ το ιμάτιο εκάλυπτε το χέρι, και ίσως διακρίνονται διαγώνιες 45° πτυχώσεις του. Από την γυναίκα διακρίνεται τμήμα από την καλύπτρα που ανασήκωνε με το δεξί της χέρι, ενώ το προτεινόμενο αριστερό δεν διατηρείται μέχρι άκρου για να φανεί αν και τι κρατεί. Ίσως απλά ακουμπούσε στο γόνατο ή έπιανε ένα άλλο σημείο της ανεχόμενης καλύπτρας του ιματίου.

Πληρέστερη εικόνα του τύπου Β έχουμε στα ομοιότυπα και πλήρη ανάγλυφα από την οικία Μπουγάδη στην Σπάρτη (6517 και 6518). Ανήκουν στο τρίτο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., λίγο μετά το προηγούμενο θραυσμένο ανάγλυφο 6161.

B2/ Το 6518 σώζεται πολύ καλά, πλην της όψης του Διονύσου-Άδη που στρέφεται προς τον θεατή-λατρευτή έξω του αναγλύφου, και έχει καταστραφεί. Ο θρόνος έχει λεοντόποδα προς την ίδια μπροστινή κατεύθυνση, και σχεδιασμένα σαν να είναι τα εμπρόσθια και οπίσθια πόδια του ίδιου ζώου. Το ερεισίνωτο καταλήγει στο Σπαρτιατικό άνθος (που φαίνεται καθαρά στο Νο. 505). Υπάρχει ο κιονίσκος που ανέχει τον βραχίονα του θρόνου επί του οποίου αναπαύεται το αριστερό χέρι του ανδρός με ανοιγμένη προς τα πάνω παλάμη που μοιάζει να κρατεί κάτι αδιευκρίνιστο, ίσως ρόδι αν κρίνουμε από τα άλλα της αυτής ομάδας. (Αλλά δείτε παρακάτω επ' αυτού). Οι τέσσερις κοτσίδες της κόμμωσής του πέφτουν χαμηλά όπως και στον τύπο Α. Αλλά το ιμάτιο είναι ριγμένο και πάνω από το αναπαυόμενο χέρι με κατακόρυφες πτυχώσεις. Στο δεξί χέρι που ανέχει τον κάνθαρο το ιμάτιο, και μέχρι τον καρπό, πέφτει χαμηλά κάτω από το γόνατο της γυναίκας. Ο άνδρας είναι ενδεδυμένος με χιτώνα και ιμάτιο όπως στο τύπο Α. Δεν φορεί υποδήματα. Πιθανώς γενειάζει με οξύ πώγωνα. Δράκος ορθός εμπρός τώρα πάει να πιεί από τον προτεινόμενο κάνθαρο. Ο δράκος έχει γένυ και κέρασ στεμματιαίο.

Η Περσεφόνη-Αφροδίτη δίπλα του δεξιά σηκώνει τον πέπλο της και αποκαλύπτεται. Με το δεξί της χέρι ανέχει την καλύπτρα, ενώ δεν φαίνεται το αριστερό της. Τα πόδια της διακρίνονται πίσω από το πίπτον ιμάτιο στο δεξί χέρι του ανδρός. Είναι μάλλον υποδημένη. Το ζεύγος πατεί σε υποπόδιο που φαίνεται προσηρτημένο στα εμπρόσθια πόδια του θρόνου, επί του οποίου επιπέδου του υποποδίου ίσταται και ο δράκος. Δεν υπάρχουν σεβαστές άνθρωποι.

B3/ Το 6517 αντιστοιχεί στο 6518 όπως το 3 στο Βερολίναιο ανάγλυφο. Τα δύο της οικίας Μπουργαδή είναι πανομοιότυπα. Λίγες ελαφρές διαφορές υποδηλώνουν ότι τούτο είναι λίγο μεταγενέστερο εκείνου. Το «μανίκι» στο αριστερό χέρι του άνδρα έχει μια κυματιστή απόληξη με άνω εσοχή στο μέσον. Στους γλουτούς, εκεί που κάθεται, οι πτυχώσεις πάνε διαγώνια προς τα πίσω και κάτω. Η φυσιογνωμία του άνδρα (που εδώ η όψη του σώζεται πολύ καλά) είναι ωριμότερου, γενειάζοντος, αλλά με νεανικές κοτσίδες όπως στα άλλα. Πρόσωπο Σπαρτιατικής πλαστικής: ασυμμετρία οφθαλμών, μικροστομία, πλατυπροσωπία. Το γυναικείο πρόσωπο πιο προχωρημένο από τα αντίστοιχα προηγούμενα. Επίσης το άκρο του πέπλου της πιο περίτεχνο και οι γραμμές που δηλώνουν το εμπρός και πίσω άκρο από το ιμάτιο του ανδρός καθώς πέφτει από το υψωμένο δεξιό του χέρι είναι τραβηγμένες με επιδεικτική ακρίβεια.

***

Οι σημαίνουσες χαρακτηριστικές διαφορές μεταξύ των δύο τύπων Α και Β είναι:

α/ Η αλλαγή της θέσης και αντιστροφή της φοράς ενέργειας των χθόνιων θεοτήτων: από αριστερά του αναγλύφου ως προς τον θεατή με κατεύθυνση προς τα δεξιά σε δεξιά του αναγλύφου με κατεύθυνση από δεξιά προς αριστερά.

β/ Η απουσία στον τύπο Β ανθρωπινών σεβιστών

γ/ Ο Άδης-Διόνυσος στο Β κρατεί στο αριστερό του χέρι ρόδι αντί να χαιρετά τους σεβιστές εντός του αναγλύφου και τους θεατές εκτός

δ/ Ο δράκος είναι μπροστά από το ζεύγος και πάει να πιεί από τον κανθάρο στον Β, ενώ είναι πίσω από τον θρόνο και μακράν του προτεινόμενου κανθάρου στο Α.

***

Η κανονική φορά κίνησης ή δράσης σε αρχαϊκές παραστάσεις είναι από αριστερά (ως προς τον θεατή) προς τα δεξιά, όπως και ο τρόπος γραφής και ανάγνωσης επιγραφών που επικράτησε, μετά την Σημιτική αρχή και την βουστροφηδόν σύνοψη.

[Δείτε την προμελέτη μου «Από Αριστερά Δεξιά ή από Δεξιά Αριστερά;» στον ιστότοπο του Ινστιτούτου, τμήμα Research Projects, κατηγορία «Δωρικές Μελέτες»].

Αποκαλυπτικά του νοήματος είναι τα δεδομένα της Μαντείας. Στην Ελληνική οιωνοσκοπία η δεξιά εμφάνιση και κίνηση των επιτηδείων πτηνών είναι ευοίωνος, αντίθετα δε η αριστερά («ευώνυμος»).

[Όμηρος, *Οδύσσεια*, ο 524; 530, δεξιὸς ὄρνις; *Ιλιάς* Ω 320, δεξιὸς (sc. ἀετὸς) αἶξας διὰ Φάστεος; *Οδύσσεια*, β 154, δεξιῶ (sc. δύο ἀετοὶ) ἤϊξαν διὰ τ' οἰκία καὶ πόλιν αὐτῶν; *Ιλιάς* Μ 201, αἰετὸς ὑψιπέτης ἐπ' ἀριστερὰ λαὸν ἐΦέργων; = Μ 219].

Η δεξιά θέση και κίνηση είναι στην, και προς την, ανατολή, η αριστερά σε στην, και προς την, δύση. Οι πτηνοί οιωνοί,

εἴτ' ἐπὶ δεξι' ἴωσι πρὸς ἡῶ τ' ἠέλιόν τε,

εἴτ' ἐπ' ἀριστερὰ τοί γε ποτὶ ζόφον ἠερόεντα.

Ιλιάς Μ 239-240

Όπως ανέλυσε ο Αρίσταρχος: ὅτι δύο διαστάσεις οἶδεν Όμηρος κοσμικάς, ἀνατολήν καὶ δύσιν· καὶ δεξιὰ μὲν τὰ πρὸς ἀνατολάς, ἀριστερὰ δὲ τὰ πρὸς

δυσμὰς λέγει. (Σχόλια A εις το παραπάνω χωρίο της Ιλιάδος = K. Lehrs, De Aristarchi Studiis Homericis (3), p. 173, no. 3; cf. Σχόλια εις Οδύσσεια β, 154: δεξιῶ ἤϊξαν· ἀνατολικοί. δεξιὰ γὰρ ἀνατολικά λέγει ὁ Ὅμηρος (με παραπομπή στο της Ιλιάδος M 239).)

Ο Αρίσταρχος ερμήνευε επομένως το χωρίο στην Οδύσσεια, κ 190-192, με την διπλή αυτή διαίρεση των κοσμικών σημείων και διαστάσεων:

ὦ φίλοι, οὐ γάρ τ' ἴδμεν ὅπη ζόφος οὐδ' ὅπη ἠώς,

οὐδ' ὅπη ἥελιος φαεσίμβροτος εἶσ' ὑπὸ γαῖαν,

οὐδ' ὅπη ἀννεῖται·

ζόφος είναι στο μέρος της δύσης του ήλιου και αυγή στον τόπο της ανατολής του. Και την διττή αυτή διαίρεση δείχνει και η διάκριση σε ἥριους και ἐσπέριους ανθρώπους, Οδύσσεια, θ 29. (Τα Σχόλια σε αυτό το χωρίο εξηγούν αντίστοιχα, επικαλούμενα και τις δύο χαρακτηριστικές αναφορές, M 239 και κ 190. Είναι η Αριστάρχειος άποψη).

Την ίδια βασική διπλή διαίρεση καταγράφει η αναφορά στους ανθρώπους

ὅσσοι μετόπισθε ποτὶ ζόφον ἠερόεντα,

ἡμὲν ὅσοι ναίουσι πρὸς ἠῶ τ' ἥελιόν τε

Οδύσσεια ν 240-1

Πίσω μας ο ζόφος = η δύση, εμπρός η ἠῶ, και ήλιος = ανατολή.

Αλλά ο της Περγαμηνής φιλολογικής σχολής Κράτης είχε την θεωρία ότι η πλήρης τετραπλή διαίρεση των βασικών σημείων του ορίζοντα απηχείται σε αυτές τις Ομηρικές περιγραφές. Σε σχέση με το προηγούμενο χωρίο της Οδύσσειας, ο Κράτης ταύτιζε ζόφο με βορρά, ἠῶ με νότο, ανατολή με το μέρος που ανατέλλει ο ήλιος και δύση όπου χάνεται κάτω από την γη: νῦν γὰρ καθά φησιν ὁ Κράτης τῶν τεσσάρων τοῦ κόσμου μέμνηται μερῶν, [κατά αντίστοιχο της αναφοράς σειρᾶν] ἄρκτου, μεσημβρίας, ἀνατολῆς καὶ δύσεως, ἅπερ ἀλλήλοις ἐξ ἀντιθέτου ἀντίκειται, ἡ μὲν ἄρκτος τῇ μεσημβρίᾳ, ἡ δὲ ἀνατολή τῇ δύσει (Σχόλια εις Οδύσσεια β 1].

Το όλον θέμα συναρτήθηκε ήδη στην αρχαιότητα από τους λογίους προς τον προβληματικό γεωγραφικό εντοπισμό της Ιθάκης στην Οδύσσεια, ι 25-26:

αὐτὴ δὲ [sc. ἡ Ἰθάκη] χθαμαλὴ παννυπερτάτῃ εἰν ἀλὶ κεῖται

πρὸς ζόφον, αἶ δέ τ' ἄνευθε πρὸς ἠῶ τ', ἠέλιόν τε

“Αἶ δε” είναι οι πέριξ πλησίον νήσοι, ονοματιζόμεναι προηγουμένως

----- ἀμφὶ δὲ νῆσοι

πολλαὶ ναιετάουσι μάλα σχεδὸν ἀλλήλησι

Δουλίχιόν τε Σάμη τε καὶ Ὑλήεσσα Ζάκυνθος

(ι 22-24).

Εάν ο ζόφος ερμηνευθεί σημαίνων δυτικά, προσκρούουμε στην δυτικώτερη της Ιθάκης Κεφαλληνία, αντίθετα προς όσα δηλώνουν τα Σχόλια *ad loc.* Εκτός εάν βεβαίως το δυτικώτερο αντιληφθούμε ως περαιτέρω στην ναυτική οδό προς την δυτικώτερη Ιταλία και Σικελία – αφού ο πλους έβαινε αρχικά βορεινά προς Κέρκυρα και εκείθεν στην απέναντι του Ιονίου ήπειρο.

Εναλλακτικά όμως η Κράτειος ερμηνεία εύρισκε στήριξη προσλαμβάνοντας συστηματικά τον ζόφο ως βορρά. Η ερμηνεία είχε μια βάση στην τετραπλή διαίρεση της οικουμένης και των περιοχών του κόσμου κατά τον Έφορο. Η διαίρεση αυτή θεωρεί σημεία αναφοράς την ανατολή και δύση κατά τις Θερινές και Χειμερινές Τροπές. Τα 4 αυτά σημεία στον Ορίζοντα οριοθετούν τις 4 μείζονες περιοχές του κόσμου πέριξ της κεντρικής θέσης που αποτελεί την οικεία του Ελληνισμού γεωπολιτική περιφέρεια. Αυτή συνίσταται στην έκταση περί την ανατολική Μεσόγειο που γεωγραφικά περικλείεται από τις Alpes Juliae πάνω από την Τεργέστη και τις Alpes Noricae βορειότερα, τον Δούναβη, τον Καύκασο, τον Ζάγρο και τις ερήμους της Αραβίας και της Σαχάρας.

Περί την κεντρική αυτή οικουμένη του πολιτισμού και τις ενδιάμεσες ζώνες εκτείνονται οι 4 περιφέρειες στα κράσπεδα του κόσμου, κατοικούμενες από αντίστοιχους λαούς και έθνη. Από θερινής δύσης

μέχρι θερινής ανατολής (Βορράς) Σκύθες, από θερινής ανατολής μέχρι χειμερινής ανατολής (Ανατολή) Ινδοί, από χειμερινής ανατολής μέχρι χειμερινής δύσης (Νότος) Αιθίοπες, και από χειμερινής δύσης μέχρι θερινής ανατολής (Δύση) Κέλτες. (Εφορος FrGrH 70F30 Jacoby).

Αμέσως μετά την μνεία της θεωρίας του Εφόρου, ο Στράβων προσθέτει, μάλλον συνεχίζοντας την έκθεση της άποψης του μεγάλου ιστορικού: *ὅτι δ' ὁ ποιητής [= ο Όμηρος] ὁμόλογος τούτοις, καὶ ἐκ τῶνδε ὄφιν, ὅτι ἡ μὲν Ἰθάκη κεῖται “πρὸς ζόφον” (ὅπερ ἐστὶ πρὸς ἄρκτον), αἱ δὲ τ' ἄνευθε πρὸς ἡῶ τ' ἡέλιόν τε” ὅλον τὸ νότιον πλευρὸν οὕτω λέγων.* Και προσθέτει τις δύο μνημονευθείσες χαρακτηριστικές αναφορές στην Ιλιάδα Μ 239-240 και Οδύσσεια κ 190-192. (Στράβων Α, 2, 28, 34C = 44.6-15 Μ). Ταυτόχρονα ο Στράβων παραπέμπει εδώ στην πληρέστερη διαπραγμάτευσή του όταν γράφει περί Ιθάκης (Χ, 2, 12, 454-5 C). Εκεί επαναπεριγράφει την διαίρεση Εφόρου και την ερμηνεία Κράτητος, αλλά προκρίνει μια τροποποιημένη και πληρέστερη αντίληψη για την περίπτωση της Ιθάκης, κρατώντας την ταύτιση ζόφου = βορρά, αλλά ερμηνεύοντας ορθότερα το “πρὸς ἡῶ τ' ἡέλιόν τε” ως νοούν “προς την κίνηση του ηλίου κατά την διάρκεια της ημέρας από ανατολής προς δύση”, και υπ' αυτήν την έννοια ως νότο. –

***

Πίσω από αυτές τις αναζητήσεις υπόκειται μια βιωματική εμπειρία. Επειδή η φαινομένη ημερήσια κίνηση του ηλίου είναι προς και εις τα νότια μέρη του ουρανού, το νότιο τμήμα, το νότιο κοσμικό τεταρτημόριο, είναι «φωτεινότερο» του βόρειου. Η σύλληψη που ξεκινάει από αυτήν την εμπειρία φαίνεται να ερμηνεύει τότε αβίαστα το πρόβλημα της αινιγματικής περιγραφής της Ιθάκης στην Οδύσσεια. –

Στον Όμηρο λοιπόν εμφανίζονται και οι δύο εκδοχές. Θεμελιώδης είναι η διπλή διαίρεση σε ανατολή και δύση, ηῶ και ζόφο, εκεί που ανατέλλει ο ήλιος και εκεί που δύει (Αρίσταρχος). Προστίθεται σε αυτήν την γενική αντίληψη η μερικώτερη ιδέα του βορεινού σκότους, με την ώθηση του ζόφου στην σημασία του βορρά. Αλλά χωρίς αυτό

να συνεπάγεται την βεβιασμένη κανονιστική συστηματοποίηση του Κράτη που κάνει την ηώ να σημαίνει τον νότο.

***

Οι γεωγραφικές και οριζοντολογικές αναζητήσεις περί της Ομηρικής κοσμοθεωρίας δεν αλλοιώνουν πάντως τα οιωνοσκοπικά δεδομένα, γενικά και στον Όμηρο. Στο προμνημονευθέν χωρίο μαντικής αναφοράς (Ιλιάς Μ 239-240) προϋποτίθεται μια στάση του παρατηρητή προς βορρά (αφού σημείο αναφοράς για τα Ελληνικά γεωγραφικά «κλίματα» είναι ο πολικός αστήρ, κεφαλή – αλλιώς ο Αριστοτέλης για ειδικό λόγο – του κοσμικού άξονα), οπότε στα δεξιά είναι η ανατολή και αριστερά η δύση, όπως στους σύγχρονους χάρτες.

[Η βεβιασμένη εναλλακτική θεώρηση με ζόφο τον βορρά και ηώ τον νότο είναι πιθανώτατα αυτή που τοποθετούσε τον παρατηρητή εστραμμένο προς το πρόσωπο του κόσμου, την ανατολή, οπότε δεξιά είναι ο νότος και αριστερά ο βορράς. Σχόλια Τ εις Ιλιάδα Μ 239: *τινές δεξιά τὰ νότια, ἀριστερά τὰ βόρεια*. «Τινές», γιατί αποτελεί την ελάχισσυνα γνώμη. Αυτό πάντως φαίνεται να δένει με το πίσω της δύσης (του ζόφου) στην Οδύσσεια ν 240-1. Εκτός, απιθανώτερο επί απιθάνου, αν και εδώ υποτεθεί να κοιτάμε προς νότο (ηώ + ήλιος) έχοντας πίσω τον βορρά (= ζόφο).] –

Οι δυσκολίες προκύπτουν από εσφαλμένη κανονιστική ορμή συστηματοποίησης. Η φυσική ερμηνεία δεν είναι δύσκολη σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Ιστάμενοι όπως ο άξονας του κόσμου, αντιβλέπουμε τον βόρειο πόλο του ουρανού. Έτσι έχουμε την βασική θεώρηση, που είναι και η οιωνοσκοπική πρακτική. Ειδικά όμως μπορούμε να καταλάβουμε και την στάση να βλέπουμε εκεί που έρχεται το φως της αυγής και ανατέλλει ο ήλιος, οπότε έχουμε πίσω μας την δύση. Όπως μπορούμε να αισθανθούμε και το βίωμα του βόρειου ζοφερού ψύχους και σκότους.

Οι παραλλαγές προϋποθέτουν την θεμελιώδη εικόνα, που εκφράζεται στην Μαντική με τα οιωνοσκοπικά δεδομένα. Ο βόρειος πόλος, πολικός αστήρ, δίνει το θεμελιώδες σημείο αναφοράς για τον άξονα του κόσμου. Κοιτάζοντας τον βορρά έχουμε δεξιά την ανατολή (ευοίωνες στάσεις και πτήσεις πουλιών), αριστερά την δύση (δυσοίωνες αντίστοιχες). Η αγαθή φορά είναι από αριστερά μας προς δεξιά, γιατί αυτό σημαίνει προς την ανατολή του φωτός και της ζωτικής θερμής. Και ακριβώς αντίστροφα ίσχυε ο οιωνοσκοπικός θεσμός για τους Ρωμαίους, με την ίδια όμως θεμελιώδη προϋπόθεση. Πάλι δηλαδή με αναφορά τον βόρειο πόλο, αλλά υποθέτοντας ότι ταυτίζεσαι με την θλεση του αντί να τον αντικρίζεις σε κατοπτρική αντίθεση (*quae enim nobis laeva sunt, caelestibus dextra sunt*, Servius ad Vergilium, *Aeneis*, II 693: *intonuit laevum*; cf. *Georgica* IV 7: *numina laeva*), τώρα βλέπεις τον νότο, οπότε δεξιά είναι η δύση (και άρα δυσοίωνα τα σημάδια), αριστερά και ευοίωνα η ανατολή.

sinistrae aves, sinistrumque et sinistrimum auspicium, id est quod sinat fieri. Varro libro quinto Epistolicarum quaestionum ait: a deorum sede cum in meridiem spectes, ad sinistram sunt partes mundi exorientes, ad dextram occidentes; factum arbitror, ut sinistra meliora auspicial, quam dextra esse existimentur. idem fere sentient Sennius Capito et Cincius (Festus, *De verborum significatione*, XVII s.v. *sinistrae aves*; cf. Ateius Capito Fr. 22 Strzelecki).

Η τεχνική μαντεία από ατμοσφαιρικά φαινόμενα (κεραυνός, βροντή, αστραπή) ή στάσεις και κινήσεις πτηνών, γινόταν στην Ρώμη με τον νοερό ορισμό μιας δομημένης ευσύννοπτης περιοχής του περιβάλλοντος. Ο augur όριζε έτσι το ιδεατό *templum* μέσα στο οποίο τα χαρακτηριστικά φαινόμενα είχαν προγνωστική σημασία. Η δομή αυτού του μαντικού «τεμένους» (ίδια ρίζα τέμ-ενος και *tem-plum* από το τέμνω, cf. Festus, *op. cit.*, s.v.) αντιστοιχούσε στα μέρη του κοσμικού «ναού», του ουρανού (e.g. *contremuit templum magnum Iovis altitonantis*, - Ennius, *Annalium*, Fr. 541 V(3)). Του οποίου τα μέρη, δεξιά, αριστερά, εμπρός, πίσω, ήσαν: ***eius* [sc. caeli] *templi partes quattuor dicuntur, sinistra ab oriente, dextra ab occasu, antica ad meridiem, postica ad septentrionem*** (Varro, *de lingua Latina*, VII, 7; cf. 5 sqq.). Και αντίστοιχα προσδιόριζε ο augur την περιοχή της μαντείας δια διοσημειών και πτηνών, οριοθετώντας τα 4 μέρη από τον καθαρό

τόπο που στεκόταν κοιτώντας προς νότο. (Cf. Varro, *op. cit.*, VII, 8; Livius, I, 18, 7 sqq.; Vitruvius, *de architectura*, IV, 5; Servius ad Virgilius, *Bucolica*, IV 15).

Η ορίζουσα ιεροτελεστική διατύπωση εποίκιλλε αναλόγως του τόπου από όπου ελαμβάνοντο τα auguria, ο Varro όμως δίδει την επίσημη φόρμουλα για την μαντεία από την Ρωμαϊκή ακρόπολη. Ιερολογούσε ο Augur: **[i]tem<pla> tescaque me ita sunt quoad ego caste lingua[m] nuncupavero. ullaber arbor quirquir est, quam me sentio dixisse, templum tescumque[m] finite in sinistram. ollaner arbor quirquir est, quod me sentio dixisse te<m>plum tescumque[m] finito in dextram. inter ea conregione consicione cortumione utique ea erectissime sensi <templum partes finio>.** (Varro, *op. cit.*, VII, 8; cf. Fr. A. Brause, *Librorum de disciplina augurali ante Augusti mortem scriptorium, Reliquiae*, Fr. 15, pp. 30-3; αναλυτική διαπραγμάτευση v. E. Norden, *Aus Altrömischen Priesterbüchern*, I, “Die Spruchformel des Augur auf der Burg”, pp. 1-108. Cf. J. E. Kuntze, *Prolegomena zur Geschichte Rom's, Oraculum, Auspicium, Templum, Regnum*, pp. 61-114).

[Ως ελάσσων γνώμη («τινές») και πάλι στον Servius εμφανίζεται η άποψη ότι αριστερά είναι τα βόρεια μέρη, προϋποθέτοντας έποψη της ανατολής: *sinistras autem partes septentrionales esse Augurium disciplina coniecit, et ideo ex ipsa parte significantiora esse fulmina; quoniam altiora et viciniora domicilio Jovi* (Servius ad Virgilium, *Aeneis*, II 693). **Το βόρειο μέρος του ουρανού είναι υπερυψωμένο, περί τον πολικό αστέρα, όπου και οι κατοικίες των Ολυμπίων.** Αν η επίκληση της “*disciplina auguralis*” είναι ακριβής στο εναλλακτικό αυτό χωρίο του Βιργιλιανού σχολιαστή, τότε εμφατική είναι η περιοριστική αναφορά στην κεραυνομαντία μόνον, των κεραυνών εκ Διός αποκλειστικά προερχομένων. Η επανάληψη της προς ανατολή διάταξης στον Ισίδωρο έχει να κάνει απλά με τον προσανατολισμό των (Ελληνικών) ναών: *sed et locus designatus ad orientem a contemplatione [!] templum dicebatur. cuius partes quattuor errant: antica ad ortum, postica ad occasum, sinistra ad septentrionem, dextra ad meridiem spectans. unde et quando templum construebant, orientem spectabant aequinoctialem, ita ut lineas ab ortu ad occidentem missae fierent partes caeli dextra sinistra aequales; ut qui consuleret atque precaretur rectum aspiceret orientem* (Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum*, XV, 4, 7). Έχει σύγχυση συγγνωστή ο ύστερος λόγιος Ισπανός.]

Η χαρακτηριστική διαφορά μεταξύ της Ελληνικής οιωνοσκοπίας και του Ρωμαϊκού *augurium* είναι ότι στην πρώτη ο μαντευόμενος επέχει (όπως αρμόζει) την θέση του παρατηρητή, ενώ στην δεύτερη ενδύεται την θέση και στάση του σημαδιού ή αυτού που δίνει το σήμα.

Έτσι στον Ελληνικό τρόπο, η γραφή, η οιωνοσκοπική τέχνη και η εικαστική παράσταση συμπίπτουν στον αυτό ρυθμό: η ενέργεια οδεύει από αριστερά προς τα δεξιά (του παρατηρητή). Η πτήση των πτηνών από τα αριστερά προς τα δεξιά είναι η ευοίωνα γιατί το δεξιό είναι προς την ανατολή του κοσμικού συστήματος, στο καλό μέρος. Και τα δεξιά του ζώντος όντος είναι τα καλά του.

Η ανθρώπινη δράση έχει την τάση να εξελίσσεται, και την ροπή να ενεργείται, από αριστερά προς δεξιά, αφού το αριστερό είναι γενικά το φέρον, ανθεκτικό, υποστηρικτικό μέρος και το δεξιό το πλήττον, δραστικό, ενεργούν. *δεξιὸν γὰρ ἐκάστου λέγομεν, ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς κατὰ τόπον κινήσεως· τοῦ δ' οὐρανοῦ ἀρχὴν τῆς περιφορᾶς ὅθεν αἱ ἀνατολαὶ τῶν ἄστρον, ὥστε τοῦτ' ἂν εἴη δεξιόν, οὗ δ' αἱ δύσεις, ἀριστερόν* (Αριστοτέλης, *Περὶ οὐρανοῦ*, B, 2, 285b16-9).

Και για τα ζώα, γενικά και αναλυτικά, *Περὶ πορείας ζώων*, 4, 705b17-21. V. 705b29 sqq. : *ὅτι δ' ἐκ τῶν δεξιῶν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως ἐστὶ, σημεῖον καὶ τὸ φέρειν τὰ φορτία πάντας ἐπὶ τοῖς ἀριστεροῖς· οὕτως γὰρ ἐνδέχεται κινεῖσθαι τὸ φέρον, λελυμένου τοῦ κινήσοντος. διὸ καὶ ἀσκωλιάζουσι ῥᾶον ἐπὶ τοῖς ἀριστεροῖς· κινεῖν γὰρ πέφυκε τὸ δεξιόν, κινεῖσθαι δὲ τὸ ἀριστερόν· ὥστε καὶ τὸ φορτίον οὐκ ἐπὶ τῷ κινήσονται ἀλλ' ἐπὶ τῷ κινουμένῳ δεῖ ἐπικεῖσθαι· ἐὰν δ' ἐπὶ τῷ κινουῖντι καὶ τῇ ἀρχῇ τῆς κινήσεως ἐπιτεθῇ, ἥτοι ὅλως οὐ κινήσεται ἢ χαλεπώτερον. σημεῖον δ' ὅτι ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως καὶ αἱ προβολαί· πάντες γὰρ τὰ ἀριστερὰ προβάλλονται, καὶ ἐστῶτες προβεβλήκασι τὰ ἀριστερὰ μᾶλλον, ἢ μὴ ἀπὸ τύχης συμβῇ. οὐ γὰρ τῷ προβεβηκότι κινουῖνται, ἀλλὰ τῷ ἀποβεβηκότι· καὶ ἀμύνονται τοῖς δεξιοῖς.* – Αμύνονται με την έννοια ότι λαμβάνουν δράση προς άμυνα. Ο Νόμος του Parkinson εκφράζει την φυσική τάση μας να καλύπτομε και προστατεύουμε το αριστερό μέρος μας με ενεργητική προβολή και

λειτουργία του δεξιού (C. N. Parkinson, Parkinson's Law; cf. A. Laffan, *Anatomie de l' humour et du nonsense*, p.22). Κατά την φύση των μερών, το αμυντικό όπλο (ασπίδα) φέρει ο οπλίτης στο αριστερό, τα επιθετικά (δόρατα, ξίφος) δε στο δεξιό. –

Στον άνθρωπο η διαφορά των ρόλων και της λειτουργικότητας μεταξύ δεξιού και αριστερού, παρούσα σε όλα τα ζώα, είναι ιδιαίτερα τονισμένη (*op. cit.*, 706b19-26). –

Στην Πυθαγορική συστοιχία των αντιθέτων, το δεξιό ανήκει στην θετική μερίδα, το αριστερό στην αρνητική, βρίσκονται δε ψηλά στην κατάταξη – τέταρτα μετά το πέρας/άπειρον, περιττόν/άρτιον, και εν/πλήθος, αμέσως δηλαδή μετά τις πρώτιστες μεταφυσικές αρχές (Αριστοτέλης, *Μετά τα φυσικά*, Α, 986a22-26). –

[Την ιδέα του Αριστοτέλη να αντιστρέψει την φυσική τάση και Πυθαγόρεια θέση, και να θεωρήσει άνω τον αφανή (νότιο) πόλο του κοσμικού άξονα, δεν θα αναλύσω εδώ. Αναφέρω μόνον ότι και αυτή η αντιστροφή προέρχεται από μια αυστηρή εφαρμογή της αρχής προτεραιότητας του δεξιού].

***

Στην εικονιστική τέχνη η φυσική ροή ενέργειας είναι από αριστερά (για μας) της παράστασης προς τα δεξιά. Και έτσι στα Χθόνια ανάγλυφα του τύπου Α το θείο ζεύγος θρονίζεται αριστερά, σεβίζεται δε από το ανθρώπινο ζεύγος που προσεγγίζει από δεξιά προσδεχόμενο την ευλογία.

Η μετατόπιση των χθόνιων βασιλέων από τα αριστερά στα δεξιά σηματοδοτεί το πρώτο βήμα προς την αντικατάστασή τους από ήρωες βασιλείς αρχικά και αφηρωισμένους νεκρούς τελικά. Και συντρέχει με την απουσία στον τύπο Β ανθρώπινων σεβιστών. Η οποία με την σειρά της συνδυάζεται με την έκλειψη της χαιρετιστήριας χειρονομίας του Διονύσου-Αδη: δεν υφίστανται

σεβιστές εντός του αναγλύφου προς τους οποίους να απευθύνεται. Αν και αντιφατικά ως προς αυτό το σημείο το πρόσωπο του θεού στρέφεται προς τα έξω, προς τον θεατή, χωρίς να τον χαιρετά και ευλογεί και αναπαύει και ησυχάζει.

Το ρόδι που κρατούσε η θεά και η θήλεια άνθρωπος πριν, τώρα το έχει ο θεός αντί του χαιρετισμού που απώλεσε. Είναι όμως ενδιαφέρον ότι στα δύο ανάγλυφα της οικίας Μπουγάδη δεν διακρίνεται τι κρατάει ο θεός στο αριστερό του χέρι. Η παλάμη είναι υπτία και ανοικτή – πιο ανοικτή από τον τρόπο που θα κρατούσε ένα στρογγύλο, σφαιρικό αντικείμενο. Υπάρχει συνεπώς δυσκολία και αν ακόμη υποθέσουμε ότι το ρόδι θα μπορούσε να ήταν ζωγραφιστό ή πήλινο ή χάλκινο και χάθηκε. Έχουμε να κάνουμε με μια εικονιστική αβεβαιότητα, την δεύτερη που παρατηρούμε. Η αμφισημία και «ταραχή» εξηγείται διότι συμβαίνει η προκαταρκτική φάση μιας μεταβατικής περιόδου. Στο Νο. 505 η μετάβαση έχει συντελεσθεί όπως θα αναλύσω σε επόμενες μελέτες της σειράς.

Το ρόδι είναι χθόνιο σύμβολο, μαρτυρία «γήινης» γονιμότητας και υποδηλώνει την σύλληψη στα κολπικά αίματα των σπερμάτων ζωής. Ταιριάζει σε θήλειες υποστάσεις θείες και ανθρώπινες. Η εξαίρεση του Κασίου Διός της Ελληνικής ανατολής (που ανέφερα στην προηγούμενη μελέτη, IV, 4) αποτελεί επαλήθευση του κανόνα. Το αντίστοιχο φαινόμενο των Λακωνικών αναγλύφων συνιστά μια ακόμη παράμετρο στην μετάβαση από το θείο στο ανθρώπινο που παρακολουθούμε. Αλλά περί αυτού αναλυτικότερα σε επόμενες μελέτες.

Τέλος, ο δράκος. Από σύμβολο της χθονιότητας ορθούμενος όπισθεν του θρόνου των βασιλέων του Κάτω Κόσμου, μια άλλη μορφή του Διονύσου-Άδη, καθίσταται προσημαινόμενο αυτού που θα γίνει όταν ολοκληρωθεί η μετάβαση που είπα: είδωλο του αφηρωισμένου νεκρού που πάει να πιεί από το υγρό της ζωής στον κάνθαρο, όπως πάγκοινα γίνεται με τις χοές στους νεκρούς. Και περί αυτού πληρέστερα στα εξής.

Όλα συγκλίνουν επί τω αυτώ.

Και αποκαλυπτικά η προαρχή της μεταβολής χρονολογείται περί το μέσον του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Τότε που συνέβη η μεγάλη τροπή στην

Σπάρτη, το πάγωμα της μορφής της, η ξήρανση της νεανικότητάς της και η σκλήρυνση των θεσμών της. Τότε που σταματάει η πολιτιστική ηγετική δημιουργικότητά της, τυποποιείται και «συντηρητικοποιείται» η ζωή της, υποτάσσεται η ελευθερία της, και διχάζεται αμφιβάλλουσα μεταξύ μιας ατελέσφορης μέριμνας των χρονικών απαιτήσεων και μιας απεγνωσμένης, σκυθρωπής τήρησης των τύπων της ουσίας της.

Από πλάστρια κανόνων, η Σπάρτη μηχανικά τους ακολουθεί.

Πολιτειακά και πολιτικά η αρχή αυτής της μέλλουσας παρακμής αρχίζει με την Εφορεία του Χίλωνος. Οι Έφοροι μετατρέπονται σε υπέρτατη αρχή της πολιτείας από δευτερεύουσα εφορευτική φροντίδα «κόσμου» σαν τους πέντε επίσης Βιδιαίους επιτροπεύοντας την αγωγή της νεότητας. Και οι βασιλείς μπορούν να υπερβαίνουν το πνεύμα των Λυκούργειων ρητρών, απολαμβάνοντας μάλιστα μετά θάνατο «μειζόνων ή κατ' άνθρωπο τιμών» - εναρκτήριο λάκτισμα της ακολουθήσας ηρωοποίησής των και του αδιάκριτου Ελληνιστικού, και άντικρυς αντιδωρικού, αφηρωισμού των νεκρών.

Αποκαλυπτικά, σε θράύσμα μεταγενέστερου χθόνιου αναγλύφου του νέου τύπου σώζεται η επιγραφή ΧΙΛΟΝ, Χίλων.

Περί αυτών σε επόμενες μελέτες.